

серия

VARIUS

Издателска къща **КХ** – Критика и Хуманизъм
е член на

Международния алианс на независимите издатели

Надеж Рагару

**„И българските евреи
бяха спасени...“**

История на знанията
за Холокоста в България

превод

Антоанета Колева, Румен Аврамов

Nadège Ragaru
„Et les Juifs bulgares furent sauvés...“:
une histoire des savoirs sur la Shoah en Bulgarie

© Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 2020

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the copyright owner.

Надеж Рагару
„И българските евреи бяха спасени...“
История на знанията за Холокоста в България

© Антоанета Колева, Румен Аврамов, *превод от френски*, 2022

© Лиляна Деянова, Румен Аврамов, *предговори*, 2022

© Ирина Джонкова, *корица*, 2022

© Ерве Робияр, *фотографии за корицата*, 2022

© Издателска къща **КС** – Критика и Хуманизъм, 2022

За корицата са използвани три произведения на френския фотограф Ерве Робияр от серията му Latence.

ISBN 978 954 587 245 7

Всички права запазени. Забранено е възпроизвеждането на части от или на цялата публикация по какъвто и да било начин без изричното писмено съгласие на носителите на всички видове права върху изданието.

Спасението – начини на употреба

През Втората световна война от суверенна фашистка Италия, както и от завзетите от нея територии в Гърция и Албания, към лагерите на смъртта не са отведени италиански, съответно гръцки и албански евреи. Подобна участ избягват също местните евреи от независима Унгария, макар че тя съдейства за унищожаването на хиляди без унгарско поданство.¹ При все това след края на войната в тези някогашни съюзници на Третия райх, приели и прилагали антисемитско законодателство, не се надига претенция за уникалност. Както и другаде в Европа, там на преден план постепенно излизат примери на лична съпричастност или положително обагряни национални архетипи. Ала не се стига до митологизирането на „изконната толерантност“ на цял един народ. Защо тъкмо това става в съюзното на нацистка Германия царство България, където подложените на гонения и дискриминация евреи от „старите предели“ не губят живота си, но властите организират поголовното депортиране на местните общности от „новоосвободените земи“ към мястото на тяхното изстребле-

¹ И за двете държави това се отнася до момента, в който те (или част от тях) са окупирани от Германия (септември 1943 г. за Италия; март 1944 г. за Унгария). Впоследствие и в тях евреите стават обект на масови депортации.

ние в Трeблинка? Така накратко извеждам и формулирам със свои думи поставения в книгата на Надеж Рагару основен въпрос, на който тя дава убедителни и дълбоки отговори.²

Предмет на изследването не са безупречно познатите от авторката и широко коментирани в литературата исторически обстоятелства. Интересът е изцяло към *спасението на българските евреи* като интелектуална и морализаторска конструкция, превърнала се у нас в етикет и бранд; в задължителен елемент на културната и образователната политика; лайтмотив на дипломацията; дежурно заклинание на цялата политическа класа; част от официалния държавен празничен календар. Иначе казано – към начините на употреба на разказа за *Спасението* като фрагмент историческа памет, придобил свое собствено съществуване. Книгата разсъждава върху причините и проследява извилистите пътища, по които в представите за българския държавен антисемитизъм през 1940-1944 г. този наратив – замъглявайки и изтласквайки депортациите – се е наложил безусловно и е позволил „(индивидуалните) престъпления [да бъдат] екстернализирани, а (колективните) добродетели – национализирани“ [с. 38].

Нека припомня, че в буквалния си смисъл *спасението на българските евреи* представлява последователност от напрегнати конкретни събития, при които решителната, навременна и ефективна намеса на шепа представители на „елита“ води до *отлагане* на вече задействаното депортиране на около 8000 набелязани евреи в няколко града от предвоенните граници на страната. Това се случва на 9-10 март 1943 г., едновременно с *доведената докрай* операция по „вдигането“ на евреите от окупираните от България през април 1941 г. територии в Гърция и Югославия. Двете реше-

² Тя е подробно разгледана в рецензията ми: „Инженерство на паметта. По повод книгата на Надеж Рагару „И българските евреи бяха спасени...“. *История на знанието за Холокоста в България*“, в: *Социологически проблеми* (53), 1, 2021, 416-443; <https://www.marginalia.bg/aktsent/inzhenerstvo-na-pametta/>.

ния са част от *единен* план, визирал общност, наброяваща (по данните на държавната статистика и на Комисарството по еврейските въпроси) вече не 48 000, а около 61 000 души. Макар засечката през март да е отчетлив сигнал за наличие на несъгласия, замисълът не е изоставен. В края на май евреите от София (и от Казанлък) са изселени във вътрешността на царството с оглед последващото им изпращане в анексираната от Германия Полша. Само несвързани с въпроса вътрешнополитически събития, ясните сигнали от Съюзниците за бъдещо подвеждане под отговорност за изстреблението на евреите и обратът по фронтовете на войната изместват проекта и го оставят неосъществен.

„Да се говори за Холокоста, т.е. за нещо друго...“ е елегантна формула, с която Н. Рагару резюмира пластичността на българския сюжет, неговата податливост да се разлива и прониква в различни посоки и дебати, да бъде впряган за разнообразни каузи. Прецизната дисекция на съответните механизми показва как съдбините на евреите под българско управление са последователно канава за утвърждаване на комунистическия режим, лост в идеологическата конфронтация през Студената война, орнамент от сенилната фаза в култа към диктатора Живков. И как след 1989 г. еврейският жребий е взет на въоръжение в битката за реабилитиране на докомунистическото минало и монархията, в споровете дали у нас е имало фашизъм, в пропитата с исторически мотиви съседска свада със (Северна) Македония...

Но отвъд тези разделящи линии бързо е осъзнат мобилизационният потенциал на *Спасението*. Разказът всъщност е роден *от* и разпространяван *за* българските граждани не-евреи; призван е да запълва дефицити на самочувствие у нацията, да създава усещане за почтеност и морален уют, отпъждащи смътни угризения за обща вина. Пред случай, представян като животоспасителна всенародна победа на доброто, преследванията и неправдите, на които са подложени евреите, избледняват като фон, който не заслужава осо-

бено (ако изобщо заслужава) внимание. В оформилата се канонична версия еврейската общност е само повод, пасивен обект, обречен да засвидетелства вечна благодарност.

Н. Рагару систематично разнищва този процес. Показва генезиса на водещи послания от схемата за *Спасението* още в заседанията през март 1945 г. на учредения да раздаде възмездие за антисемитските изстъпления VII състав на Народния съд. Очертава непокътната носеща конструкция, където по принципа „на всяко настояще – ново минало“ [с. 327] се променят единствено акцентите и положителният/те образ/и на „спасителя/ите“. Периодизира етапите, сменяли се заедно с еволюцията в окраската и атмосферата на местната и световната обществено-политическа среда. Филигранно разкрива техники на манипулация чрез слово, архиви, запечатани на кинолента и фотохартия образи, дори звук. Проявява значението на самата сцена (локална, европейска, регионална, глобална), на която се говори за миналото или се разгарят полемиките. Прониква в слабо осветяваните вълнения и колебания сред еврейската общност у нас; в нейните сложни отношения с всяка държавна власт, както и с евреите (особено произхождащите от страната) в Израел и в САЩ. Долавя отпечатъците на микроинституционалните структури, приютявали през годините производството на обемистата историография по въпроса.

Разбира се, върху красивата приказка за *Спасението* от самото начало пада сянката на депортациите от „новите земи“. Те имат както чисто практически последици (тежко инкриминират страната преди мирните преговори), така и политико-идеологически отражения. Новата власт подвежда под отговорност някои (подбрани по смътни критерии) изпълнители, като произнесените срещу тях присъди от VII състав са относително снизходителни в сравнение с тези на останалите.³

³ Показателен (не единствен) парадокс е присъдата над комисаря по еврейските въпроси Александър Белев. По първото от двете

Същевременно в политически и пропаганден план разобличаването на тези злодеяния идва съвсем на място, доколкото е в унисон с фронталната атака срещу предходния държавно-обществен ред.

През следващите години въпросният епизод става все по-неудобен. При комунизма той помрачава приписването на Партията *Спасение*, а и влиза в разрез със засилващите се националистически обертонове в културната и историкографска линия на властта. Но в онези условия петното все още може просто да бъде скривано чрез хватката на пряката цензура. Или да послужи – тогава, та и до днес – на цинична подмяна, чрез която (както проникателно е показано в книгата) запазените разтърсващи документални кадри с „вдигането“ на беломорските евреи от *българските* власти се използват за илюстративен материал при прославянето на *българското Спасение*. След 1989 г. заличаването на фактите вече е невъзможно и казусът с депортирането се превръща в костелив морален проблем за цялото идеологическо ветрило. Книгата внимателно описва меандрите в интерпретациите и сблъсъците между тях. Особено актуална е оценката на последиците им за днешните трудни отношения между България и Северна Македония. Депортацията на македонските евреи е съставна част от два полярни национални разказа. У нас обществото е приучавано и склонно да вижда в нея досадна капка катран, с която зложелатели компрометират чистата притча за *Спасението* и изначалната ни народна толерантност (пресният при-

възможни обвинения („със своите действия е допринесъл дейно и съществено за гоненията на евреите“) той е осъден на смърт месеци след като е вече ликвидиран. По второто обаче („използвал служебното си положение, за да набави на себе си или за друго противозаконна имотна облага“) е признат за невиновен, при положение че Белев е неоспоримият архитект на цялата конструкция за експроприиране и дирижирано преразпределение на имуществото на евреите под българска власт.

мер с „възродителния процес“ е напълно забравен). Оттук търсенето на (от нелепи по-нелепи) оправдателни версии. Обратно, за съседите участва на „техните“ евреи в контекста на окупацията от съюзник на нацистка Германия е централен елемент при конструирането и утвърждаването на националната идентичност. Там драмата, по думите на Н. Рагару, „придобива статута на метафора за македонските национални страдания“ [с. 391]. На това поле сблъсъкът между историческите канони е неизбежен. В него си противостоят мрачна мартирология и меко съпричастие, а както изглежда, споменът за страданието сплотява по-силно.

Ала в потока на историята двете измерения са всъщност неотделими. Опитите да се разглеждат независимо едно от друго стъпват на превратна логика, която изкривява перспективата. Много важно и правдиво внушение на книгата е, че в българския случай между съдбата на оцелелите и тази на унищожените не съществува заменяемост. Нито „щастливата“ развръзка опрощава трагичната, нито фаталният изход отрича оцеляването. Те са плътно вплетени във фактологичен, политически и етичен смисъл.

Знаменателно е, че интелектуалното пътешествие на авторката я отвежда (в Заключението) до няколко възлови историографски мотива: за характера на съюза между България и Третия райх, най-вече от гледна точка на степента на българската автономия при взимане на решенията; за юридическото положение на „новите земи“; за наложената там политика на гражданство във връзката ѝ с депортациите. Това са направления, в които през последните години наложеният официален наратив е най-остро проблематизиран⁴ и

⁴ Пробивите в тази посока са внимателно регистрирани на страниците на книгата. Вж. цитираните изследвания на Иван С. Хаджийски, Лиляна Деянова, Румен Аврамов, Надя Данова, Александър Везенков, Здравка Кръстева. Вж. също публицистиката и есеистиката на Георги Коритаров, Юлиана Методиева, Стефан Дечев, Михаил Иванов, Леа Коен...

където открито се повдига постоянно убягващият въпрос за моралната отговорност на държавата ни в Холокоста. Защото, и без да е замислила начинанието, тя се оказва усърден съизпълнител в отредения ѝ задел; радетел, който, добре познавайки желанията на ментора си, сервилно върви пред него и изпреварващо ги изпълнява дори без още да са му поискани; сила, намирала все по-масова обществена подкрепа от (полу)казионни и толерирани организации с антисемитска идеология. Така се постъпва със Закона за защита на нацията, заложил гражданската и икономическата смърт на евреите преди сключването на политическия и военен съюз с Райха. Също и с депортирането на 11 343-те евреи към Треблинка в съответствие с изготвения и публично обявен в „Държавен вестник“ (29 август 1942 г.) план за *тотално* премахване на еврейското присъствие в страната, представен с искрена гордост пред Берлин през октомври-ноември 1942 г. като инициатива на българското правителство.⁵

Отказът да се признае отговорност има различни причини. Най-простата е (неоснователният) бакалски страх от финансови репарации. По-тънката е в ограничените способности и зрялост на обществото ни да осмисля и да намира ориентири в сложни морални проблеми, чийто отговор не е нито еднозначен, нито лицеприятен. Накрая, причината трябва да се търси в ширещия се открит и латентен негационизъм. Той вирее върху (и подстрекава) местния национализъм, лансирайки общото им мото, декодирано от Н. Рагару: „Холокостът е в Европа, в България е Спасението“. До фактически негационизъм без

⁵ Вж. вербалната нота от главния секретар на Министерството на външните работи и вероизповеданията Димитър Шишманов относно готовността на правителството за изселване на евреите от България (преди 10 ноември 1942 г.), ЦДА, ф. 176К, оп. 1ш, а.е. 256, л. 46-49. Публикувана в: Данова, Надя, Румен Аврамов (съст. и ред.), *Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г. Документи от българските архиви*, т. 1, С., 2013, Обединени издатели, 387.

святн стига и държавната власт, когато приписва изцяло вината на Райха, или лицемерно (подобно на напълно страничен наблюдател) изказва „съжаление“ за погубените евреи от иначе „освободените“ земи.⁶ Отговорността обаче не може да бъде изгрита нито с премълчаване на исторически факти, нито посредством юридически казуистики. Тя преследва държавата ни, а упоритото отрицание петни репутацията ѝ. Единствената нравствено и политически приемлива стъпка е искреното и публично поемане на отговорност и изказването на извинение за стореното в миналото.⁷ Този жест не би стоварил вина върху следвоенните поколения. Напротив, той би бил знак за цивилизованост, който отдава заслуженото уважение към жертвите и извисява в цялото му достойнство необикновения епизод, влязъл в националната колективна памет като *Спасението на българските евреи*.

С високия изследователски стандарт, със своята научна добросъвестност и с почитеността на позицията си, Н. Рагару прави

⁶ Декларация на 41-то Народно събрание на Република България по повод 70-та годишнина от спасяването на българските евреи и почитане на паметта на жертвите на Холокоста, 8 март 2013 г., <https://www.parliament.bg/bg/declaration/ID/14359>. Към нейните опорни точки стриктно се придържат и българските президенти. А въпреки че след дълги усилия през 2018 г. България стана пълноправен член на Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), с официалните си изявления по въпроса държавата на практика заобикаля „работната дефиниция на IHRA за отричане и изопачаване на Холокоста“, определяща между другото като изопачаване „всеки съзнателен опит за неговото оправдаване или за омаловажаването на последиците му или на основните му елементи, включително колаборацията с нацистка Германия“. <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-holocaust-denial-and-distortion>.

⁷ Най-адекватният прецедент е извинението, поднесено от Жак Ширак в паметната му реч от 16 юли 1995 г. по повод „вдигането“ и депортирането от френската полиция (16-17 юли 1942 г.) на около 13 000 парижки евреи без френско гражданство. Вж: <https://www.lhistoire.fr/discours-de-jacques-chirac-du-16-juillet-1995>.

забележителен принос в познанието за Холокоста в България. Книгата ѝ продължава, надгражда и се нарежда сред най-значимото в ценна традиция⁸, при която погледът отвън ни помага да прогледнем по-ясно в собствената си история.

⁸ Дължим я на интелектуалци с разнопосочни, невинаги безспорни или съвпадащи със застъпваните в книгата позиции, като академичните историци Фредерик Чари и Шломо Шеалтиел, есеистите Нир Барух и Габриеле Нисим, философа Цветан Тодоров...

„[...] ние осцилираме между илюзията за завършеното и световъртежа от неуловимото. В името на завършеното ни се иска да вярваме, че съществува някакъв ред, който важи за всичко и от самото начало би ни позволявал да стигаме до знание; в името на неуловимото ни се иска да мислим, че ред и безредие са две идентични думи, които обозначават случайността.“

Жорж Перек, *Мислене/подреждане*¹

„След като е преминала определена точка, вече няма връщане назад. Именно тази точка трябва да се достигне.“

Франц Кафка, *Афоризмите от Цюрау*²

¹ Georges Perec, *Penser/Classer*, Paris, Seuil, 2003 [1985], 42.

² Franz Kafka, *Les Aphorismes de Zürau*, Paris, Gallimard, 2010 [2004], 19.

12 март 2018 г. Пресата е обявила новината в последната минута: за пръв път висш представител на българската държава ще вземе участие в оказването на почит към 7144 евреи, станали жертви на Холокоста в Северна Македония² – една територия, окупирана от България, този „полусъюзник, полусателит“³ на Третия райх по време на Втората световна война. Очакването е максимално изострено. Съдържанието на изявлението, което се очаква да направи премиерът Бойко Борисов, не е известно: дали 75 години след случилото се България възнамерява да признае отговорността на българската държава за арестите и депортациите от тази територия, която германските победи в Югославия поставили под българска администрация през април 1941 г.?

В стария тютюнев склад „Монопол“ в Скопие, където през март 1943 г. били задържани евреите от Македония, преди да бъ-

¹ Преводът на цялата книга е консултиран с авторката и на някои места са направени незначителни промени спрямо оригинала в полза на българския читател; превод на тази част: Антоанета Колева; бел. изд.

² Назоваването на държавата в книгата варира в съответствие с промените в нейното официално название от обсъждания исторически период; бел. р.

³ Изразът е на Р. Хилберг от: Raul Hilberg, *La Destruction des Juifs d'Europe*, Paris, Folio Histoire, 2006 [1985], т. 2, 1378. Неотдавна Ищван Деак предпочете понятието „политически независими съюзници“, за да обозначи с него Финландия, Италия, Словакия, Унгария, Румъния, Хърватия и България: „всички онези страни, които имали собствени държавни глави, министри, дипломация, армии, полиция и национални администрации“. Вж.: István Deák, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II*, Boulder (Colo.), 2015, Westview Press, 7.

дат изпратени към Полша, перпендикулярно на възпоменателна плоча е постлана тясна червена пътека. Българският премиер бавно тръгва напред към венец от бели рози, който е обгърнат с лента в цветовете на българския трибагреник. С престорен жест оправя копринената лента, сякаш вкарването на някакъв ред в тази композиция на почитта би могло ретроспективно да хармонизира и хода на миналото. Мълчаливо се покланя пред паметника, поставен в памет на жертвите. Няколко секунди по-рано неговият колега, македонският премиер Зоран Заев, е направил съвсем същите жестове – копринената лента, движението по оправянето ѝ, накланянето на горната част на тялото в смирен поклон. Само букетът е различен, като червеното и жълтото на цветовете в него са заимствани от знамето на Македония. Ареопаг от високопоставени политически лица, членове на дипломатическия корпус и представители на еврейски организации са ги проследили с поглед.

За миг еднаквостта на тези жестове на съсредоточена почителност сякаш става синекдоха за общите спомени. После се появява звукът, който нарушава хармонията. Институцията и индивидът наистина са тук, но „тялото на краля“ – според знаменитата формулировка на Ернст Канторовиц – е отпътувало, без да се чуят онези думи, на които са се надявали част от присъстващите.⁴ По ирония следният недостатък на чисто материалната страна на събитието усилва ефекта на онова изумление, каквото предизвиква речта на ръководителя на българското правителство: няма симултанен превод. Поканените чуждестранни гости, сред които тези от Конференцията за еврейските материални претенции срещу Германия (Conference on Jewish Material Claims Against Germany), Мемориалния музей на Холокоста във Вашингтон, САЩ (United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C. [USHMM⁵]), Яд Вашем и

⁴ Този пункт е отбелязан и от историка Румен Аврамов в предаване по частната телевизия „Европа“ на 13 март 2018 г.

⁵ Вж. списъка на използвани съкращения на с. 512 тук; бел. изд.

Мемориала на Шоа в Париж, стоят прави, неподвижни в своите тъмносини и черни костюми, пред образи, които за тях са лишени от звук. Изказванията следват едно подир друго на македонски и на български. Поради близостта между тези два славянски езика те са взаимно разбираеми за хората от двете страни – но само за тях. По този начин се стига до наслагване на монолози, в които общото за представителите на всяка от двете страни разбираше на езика, който говорят другите, бива разединено от различното им разбиране на миналото. Част от присъстващите виждат как лицата на македонците бавно посърват.

Македонският премиер припомня смъртта на евреите от Македония, резултат от „борба на деструктивни и антицивизационни сили против всяка добрина и любов, против приятелството и човешкото“⁶. И говори за бъдещето: „Днес се връщаме към уроците от миналото, за да осветлим още по-силно нашия път към бъдещето, което сме избрали заедно. Омразата не е наш избор. Приемането на различията, любовта към ближния, но и почитта към другия, подкрепата, сътрудничеството и приятелството са ценности, които споделяме в нашите мисли и сърца и които поддържаме чрез нашите действия. Нека никога не забравяме какво се е случило тук преди 75 години. Историята се повтаря само за онези, които остават слепи за миналото.“ Тази връзка между призоваването на спомена и изграждането на общо бъдеще е единствената допирна точка между изказването на македонския премиер и това на българския му гост. Нека чуем втория:

[...] днеска е слънчево, хубаво времето, приятели сме, но ако се опитаме за момент да си представим ония хора в черни униформи, нацистите, които са били тук, и какви нечовешки неща са направили с живи човешки същества.

⁶ Преводите от български и от македонски [в оригиналното издание на книгата на френски] са направени от авторката, Надеж Рагару. (Тук цитираните речи на македонския и на българския премиер са според публично наличните записи на оригиналните езици, български и [превод от] македонски; бел. пр.)

В събота в една от най-големите синагоги в Европа, и със сигурност най-красивата, в София, имаше тържество, в което бяха представители на еврейските комитети по света и много скъпи гости. И тогава ние почетохме и направихме дълбок поклон пред българския народ, църква, интелектуалци, общественици, които в тия най-жестоки времена може би са успели да спасят 48 000 евреи. И за това българският народ заслужава голямо уважение. Разбира се, ние много скърбим, затова и днес сме тук, защото всеки човешки живот, всеки, който е пратен да изгори в лагерите, не трябва да забравяме, то не е било толкова далече. А и само преди двацет години на територията на Балканите се разиграха не по-малко жестоки и кръвопролитни събития. И затова смисълът [на нашето присъствие], освен да изкажем своя поклон, скръб към убитите, е да изведем изводи, да разберем, че на Балканите трябва да градим, да работим заедно [...] и затова всички сме дошли да почетем, да поскръбим заедно с македонския народ за тези, които не са успели да се измъкнат живи от нацистката машина и Химлер⁷. Благодаря за това, че сме тук.⁸

Българският премиер говори, без да гледа в подготвени бележки. Бил е изготвен текст, който не бил прочетен. Дали отсъствието на превод е резултат на тази внезапна импровизирана промяна?⁹ Отдадена е почит към депортираните евреи – депортирани по решение на „нацистите“ според думите

⁷ Вероятно се има предвид Хитлер; бел. пр.

⁸ Преводът във френския оригинал е на авторката въз основа на собствените ѝ звукозаписи от събитието. Българският текст следва оригиналния запис от събитието, вж. напр.: <https://www.facebook.com/boyko.borissov.7/videos/2140372619524130>; бел. пр.

⁹ Няколко източника твърдят, че след дискусии между българския министър-председател, отговорни лица от еврейските общности в Македония и България и ръководителите на Световния еврейски конгрес (WJC) е било предвидено да се направи официално признание за ролята на българската държава. Окончателното решение относно речта изглежда е било резултат на разногласията в управляващата коалиция в България.

на главата на българското правителство. Споменаването на жертвите позволява да се припомни изключителната съдба на 48 000 евреи, граждани на България, които не били депортирани.

На външните стълби тълпа журналисти очакват участниците. Мъжки глас пита напрегнато българския министър-председател:

– Един гражданин на Европа, носител на едно голямо питане. Толкова ли ви е трудно да се извините?

– Моля?

– Трудно ли ви е да се извините? Тези хора искат да чуят това от страна на България.

– За какво?

– За Холокоста. Защото по онова време ситуацията е била такава, вие сте били, България, това е било...

– Що се отнася до мен, аз мога само да изкажа моята почит към българския народ, който се е изправил срещу тази машина и е спасил 48 000 евреи. Що се отнася до тази пропаганда, другата – не пред мен.

– Аз не говоря за пропаганда, а за...¹⁰

Трудно е при припомнянето на този епизод да не се появят отново образите от онзи 16 юли 1992 г., когато френският държавен глава Франсоа Митеран, който за пръв път присъства на възпоменанията по повод на „вдиганията“ (т.е. на масовите арести) на евреи на Велодром д’Ивер¹¹, изобщо не произнася реч. Трудно е също така и да не се сетим за признанието, направено три години по-късно от неговия наследник

¹⁰ Аудиофайл „20180312. Коментар на Борисов“, пресслужба на премиера [преводът е от френския език на книгата, тъй като аудиофайлът на български и македонски не е публично достъпен; бел. пр.].

¹¹ Масово арестуване на 12 884 евреи във Франция на 16 срещу 17 юли 1942 г. и събирането им на Velodrome d’Ivry (Зимния стадион, около 8000 души) и в лагер в Дранси (близо 4900 души); оттам са изпратени с влакове към лагера в Аушвиц, където повечето от тях намират смъртта си; смята се, че са оцелели около стотина (вж.: Laurent Joly, *La Rafle du Vél d’Ivry*, Paris, 2022, Éd. Grasset).

на поста, Жак Ширак, относно ролята на френската държава в преследването на евреите по време на войната. Историческите конфигурации със сигурност са различни: ако в единия случай капитулацията на Третата френска република през юни 1940 г. отваря пътя пред германската окупация и колаборацията на Режима Виши, то в другия случай българската монархия застава на страната на Райха и се присъединява към Тристранния пакт през март 1941 г., като не обявява война на Съветския съюз. И все пак са многобройни допирните точки между залозите на възпоменаването в двете страни. В българската комунистическа историография периодът на Втората световна война е представян като фактическа окупация от германците. В противоположност на това се преувеличава ролята на т.нар. българска Съпротива, която възпява ако не законовия континуитет на държавата, то поне нейната политическа легитимност. По този начин отговорността за събитията бива пренесена извън Съпротивата и метонимично – извън българския народ, за да бъде ограничена до отговорност на шепа „фашисти“, предатели на родината.

Впрочем, както и във Франция, въпросите за суверенитета присъстват в българските дискусии относно миналото. Как да се дефинира юридическият статут на окупираните територии? Трябва ли тези земи да се смятат за райони, присъединени към и станали част от българската държава, за райони, намиращи се под временна администрация, където българският закон и българската бюрокрация все пак са имали върховенство; или пък трябва да се смятат за пространства, в които тъкмо нацистка Германия в крайна сметка е имала властта да взема решения от последна инстанция? Ако администрирането бъде сравнено с международно призната анексия, дали то *de facto* е намалявало автономността на решенията на България по „еврейския въпрос“ спрямо нейния могъщ съюзник? И ако е редно да се говори за българска отговорност, то на какво ниво да бъде положена тя: на нивото на правителството, на политическия режим или на самата държава?

Известно е колко сложна е аргументацията, довела френския Държавен съвет дотам да утвърди в две свои знаменателни решения¹², че действията на френската администрация между 16 юни 1940 г. и 9 август 1944 г, дата на възстановяването на републиканската законност, действително са ангажирали държавата, преди да уточни, че Френският комитет за национално освобождение и Временното правителство на Френската република, които съществували паралелно на Режима Виши по време на войната, са възплъщавали националния суверенитет и са осигурявали континуитета на Републиката.¹³ Една страна – две държави?

В България сложността на политическия, юридическия и моралния казус относно съучастието на държавата в арестите, задържането в лагери и транспортирането на евреите от окупирани територии нараства, ако разгледаме онова, което дълго време е представяно като българско изключение: „спасяването на българските евреи“.

*За „спасяването на българските евреи“
и за националната изключителност:
загадката на едно широко разпространено мнение*

По време на Втората световна война политиката на българската държава по отношение на еврейското население, намиращо се под неин контрол, има две лица: едно в „старите“ предели – в границите отпреди април 1941 г., и друго в „новите“ – земите на Югославия и Гърция, окупирани от България

¹² Постановлението Папон, CE, ass., 12 април 2002; особено мнение на Хофман-Глеман [Hoffmann-Glemane], CE, ass., 16 февруари 2009.

¹³ CE, 13 април 2018, Association du musée des lettres et manuscrits et autres, no 410939. Авторката би искала да благодари на Клер Андрийо [C. Andrieu] и Марк-Оливие Барух [M.-O. Baruch] за техните разяснения относно френската траектория. Вж.: Marc-Olivier Baruch, *Des lois indignes? Les historiens, la politique et le droit*, Paris, 2013, Tallandier, 66-99.